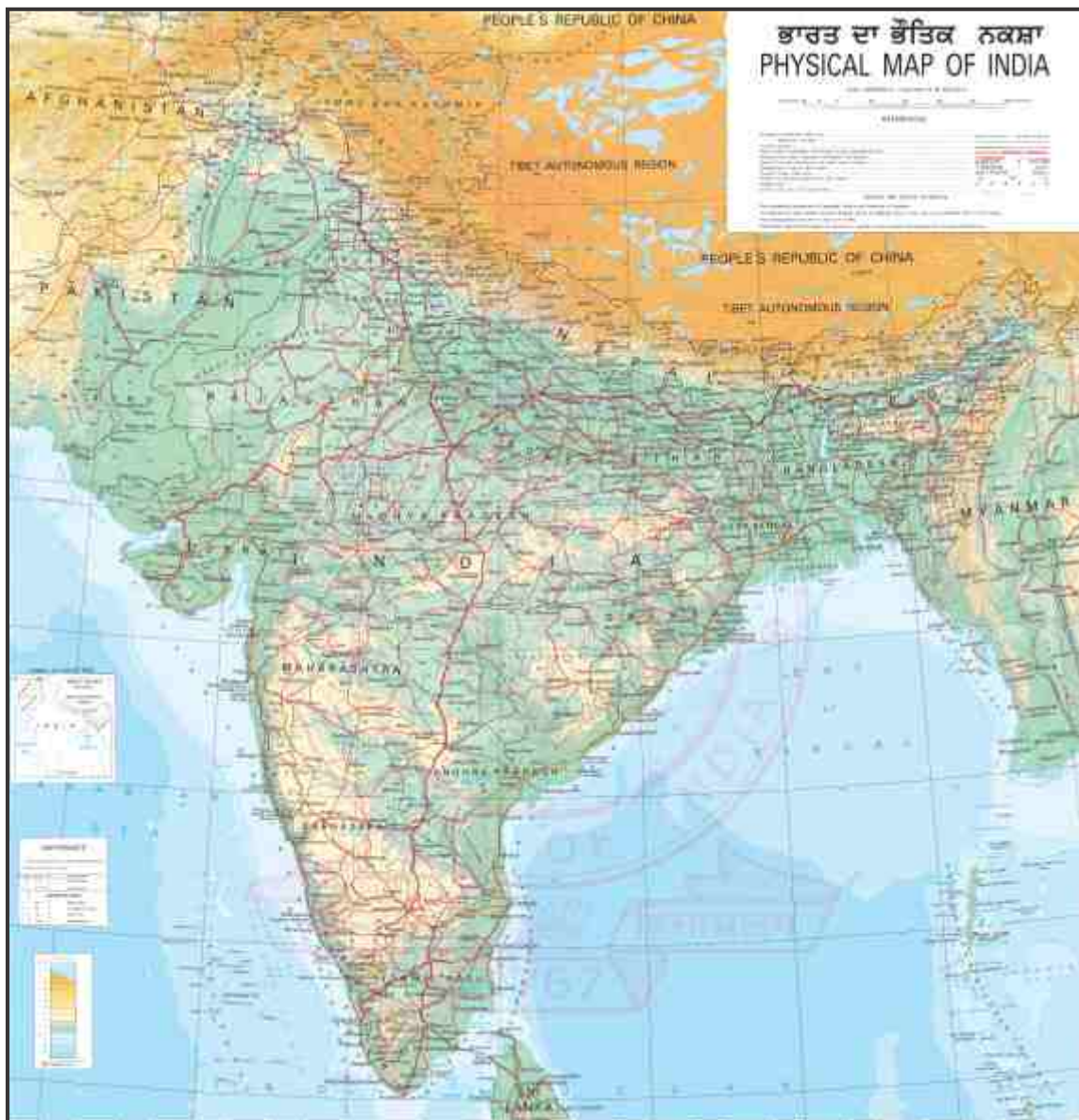

2_(a)

ਭਾਰਤ : ਧਰਾਤਲ/ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (India : Physiographic Units)

ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਭੂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (Physiographic Units) ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕਾਂ (Factors) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਨਕਸ਼ਾ

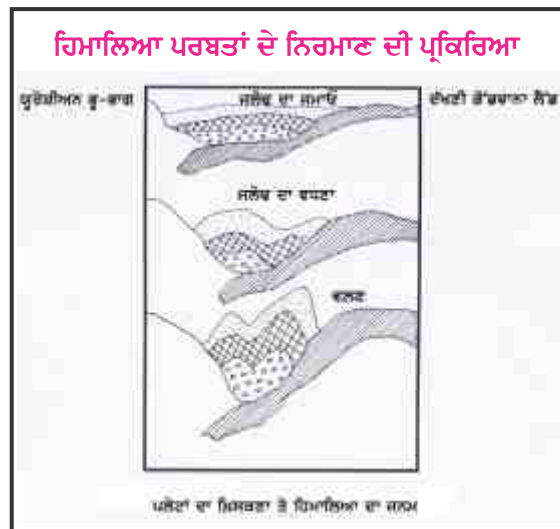
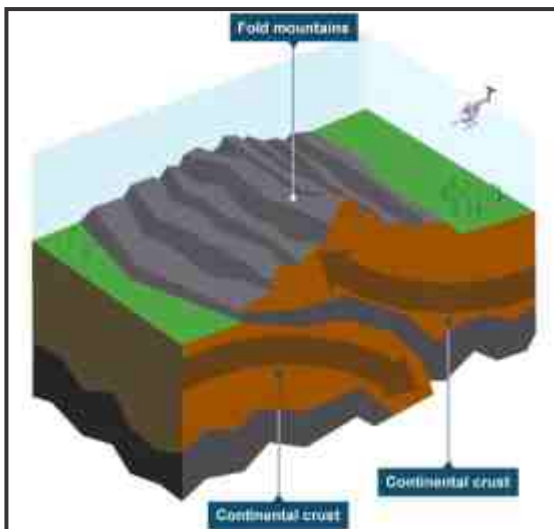
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਜਵਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਭੂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਨ ਲਈ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ (Endogenetic) ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ (Exogenetic) ਕਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ 18.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭੂ-ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀਆਂ, 10.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭੂ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ, 27.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ, ਅਤੇ 43 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮੈਦਾਨ ਹਨ।

ਭਾਰਤ : ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 5 ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1. ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ
2. ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਮਾਰੂਥਲ
3. ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ
4. ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ
5. ਭਾਰਤੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹ

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ : ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਟੈਕਟਾਨਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜਕੱਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ 12 ਕਰੋੜ (120 ਮਿਲੀਅਨ) ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਛਿਛਲਾ ਭਾਵ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾ ਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਟੈਥੀਜ਼ (Tethys) ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਯੂਰੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਗੋਂਡਵਾਨਾ ਲੈਂਡ (Gondwana land) ਦੇ ਭੂ-ਭਾਗ ਸਨ।

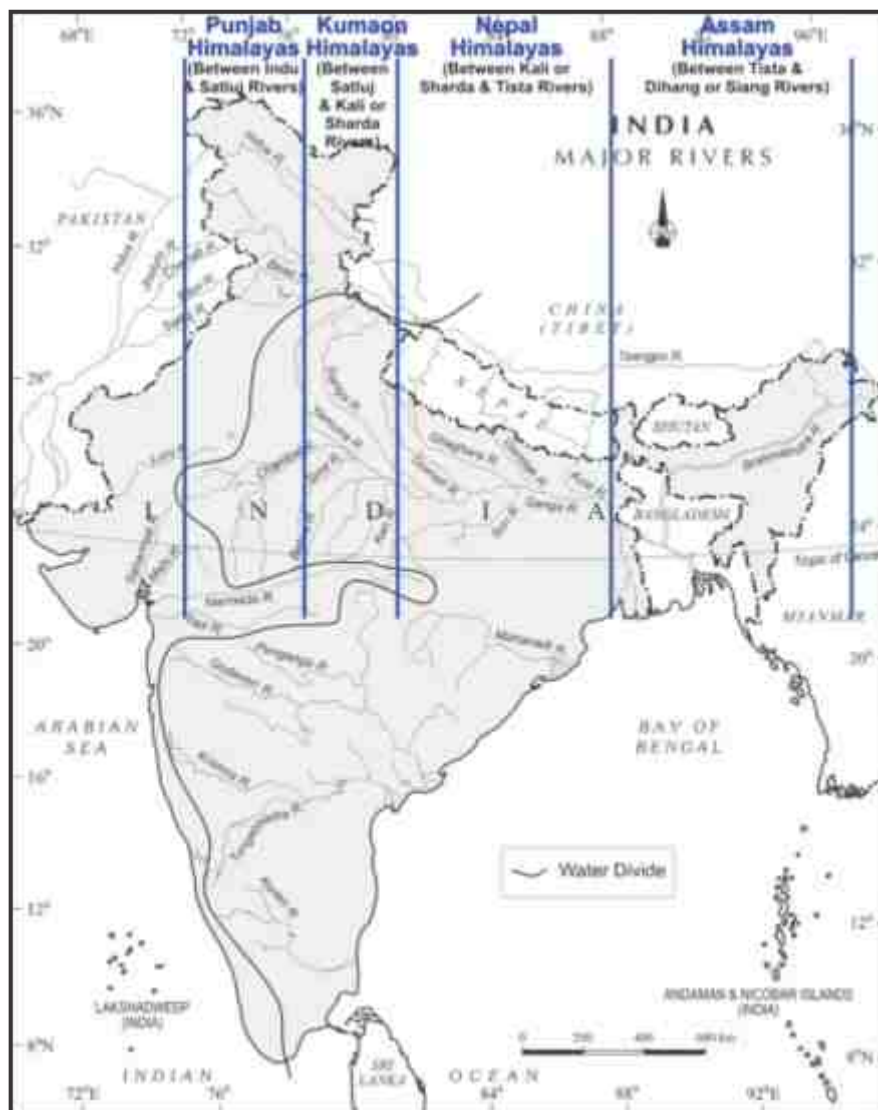

ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭੂ-ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਟੈਥੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਜਲੋਢ ਦਾ ਨਿਖੇਪ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਗੋਂਡਵਾਨਾ ਲੈਂਡ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਖਿਸਕਣ ਨਾਲ ਟੈਥੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਜਲੋਢ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਭਾਰਤੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਲੇਟ ਹਾਲੇ ਵੀ ਯੂਰੇਸ਼ੀਅਨ ਪਲੇਟ ਦੇ ਥੱਲੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਹਰ ਸਾਲ 5 ਤੋਂ 10 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਤੇ ਜਵਾਨ ਵਲਨ (Fold) ਪਰਬਤ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਚੌੜਾਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ 400 ਤੋਂ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

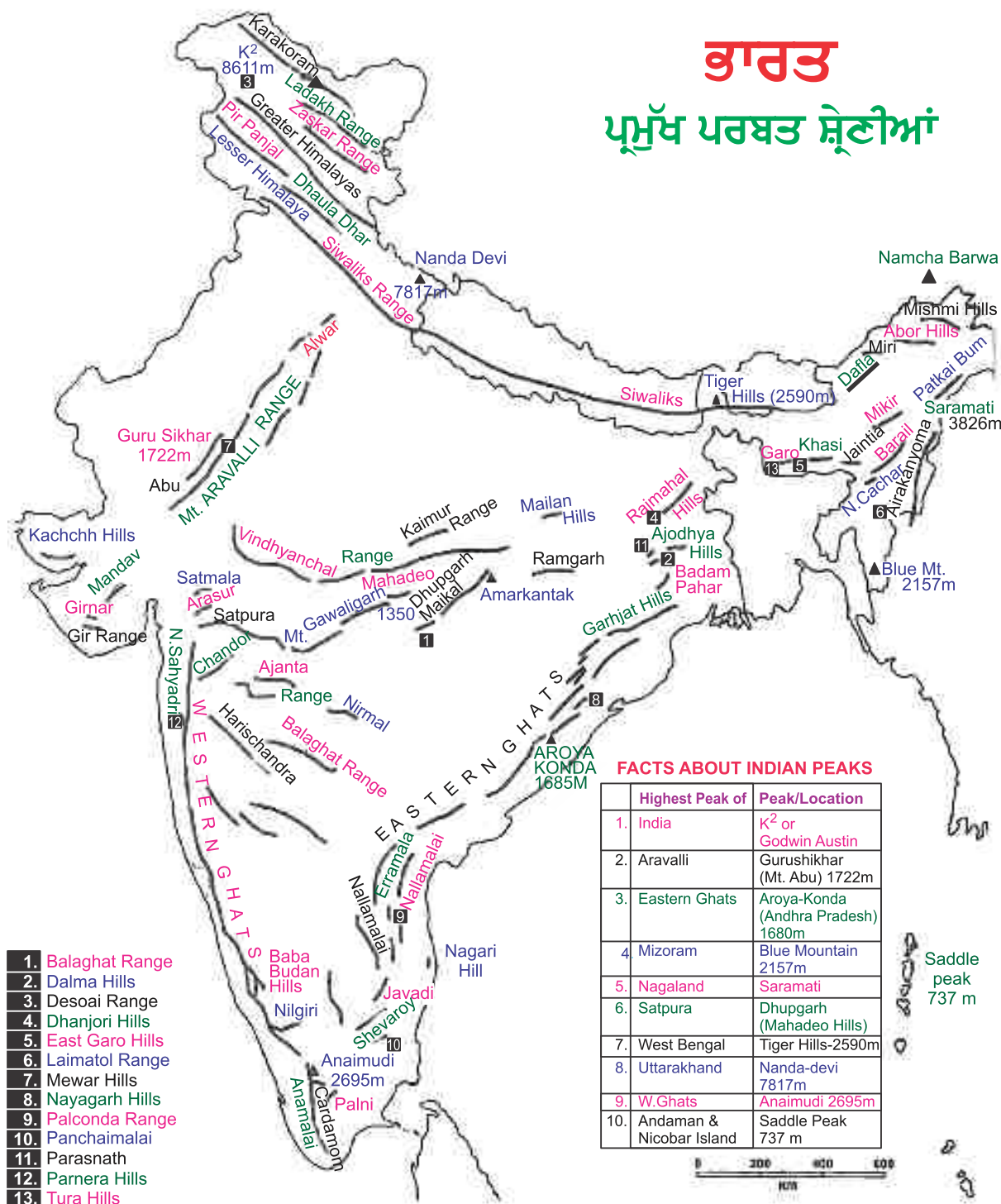
ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

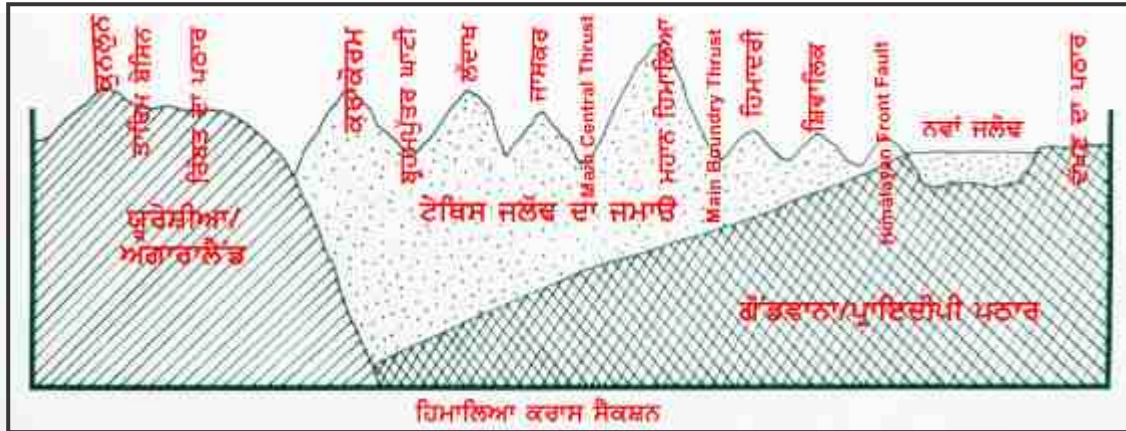
- (i) ਟਰਾਂਸ ਹਿਮਾਲਿਆ (The Trans Himalayas)
- (ii) ਉੱਚਤਮ ਹਿਮਾਲਿਆ ਜਾਂ ਹਿਮਾਦਰੀ (The Great Himalayas – Himandri)
- (iii) ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਹਿਮਾਲਿਆ (The Lower Himalayas)
- (iv) ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਤੇ ਪੂਰਵਾਂਚਲ (Shiwalik and Poorvanchal)

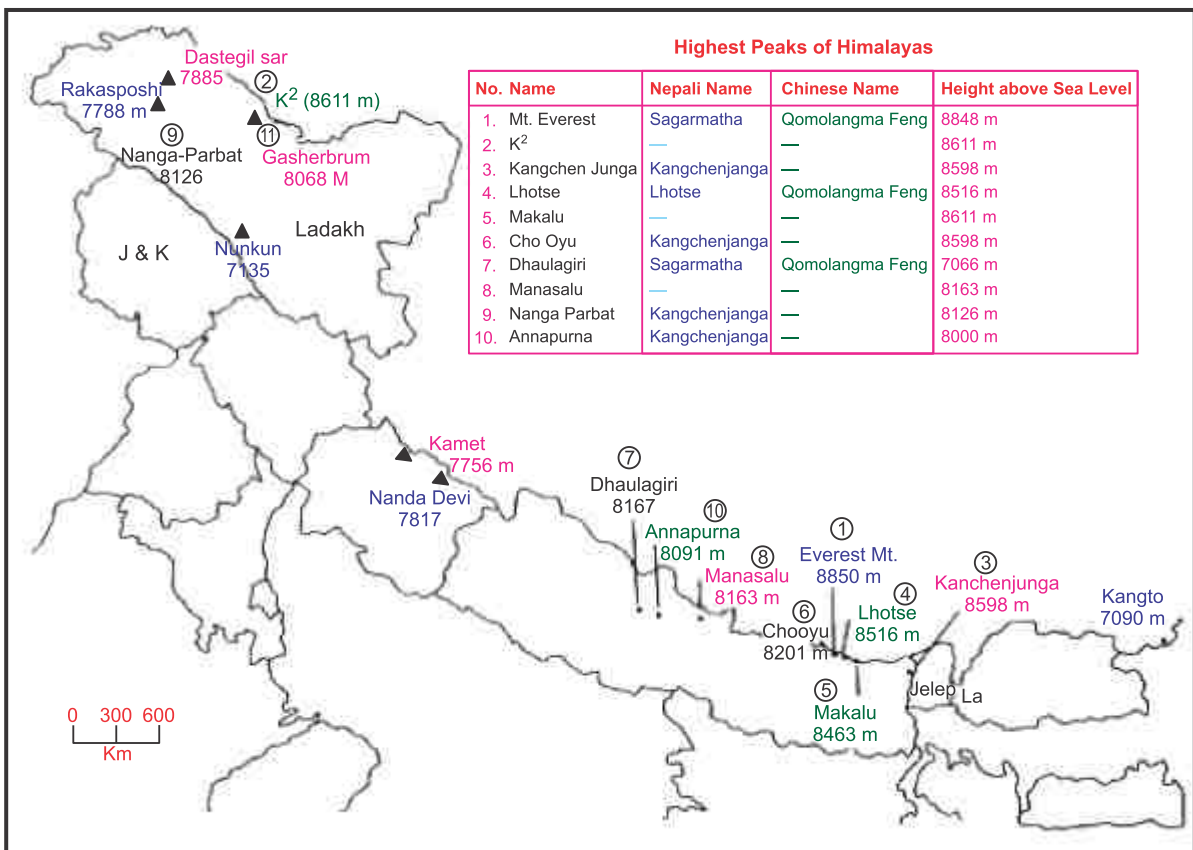
ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ

ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

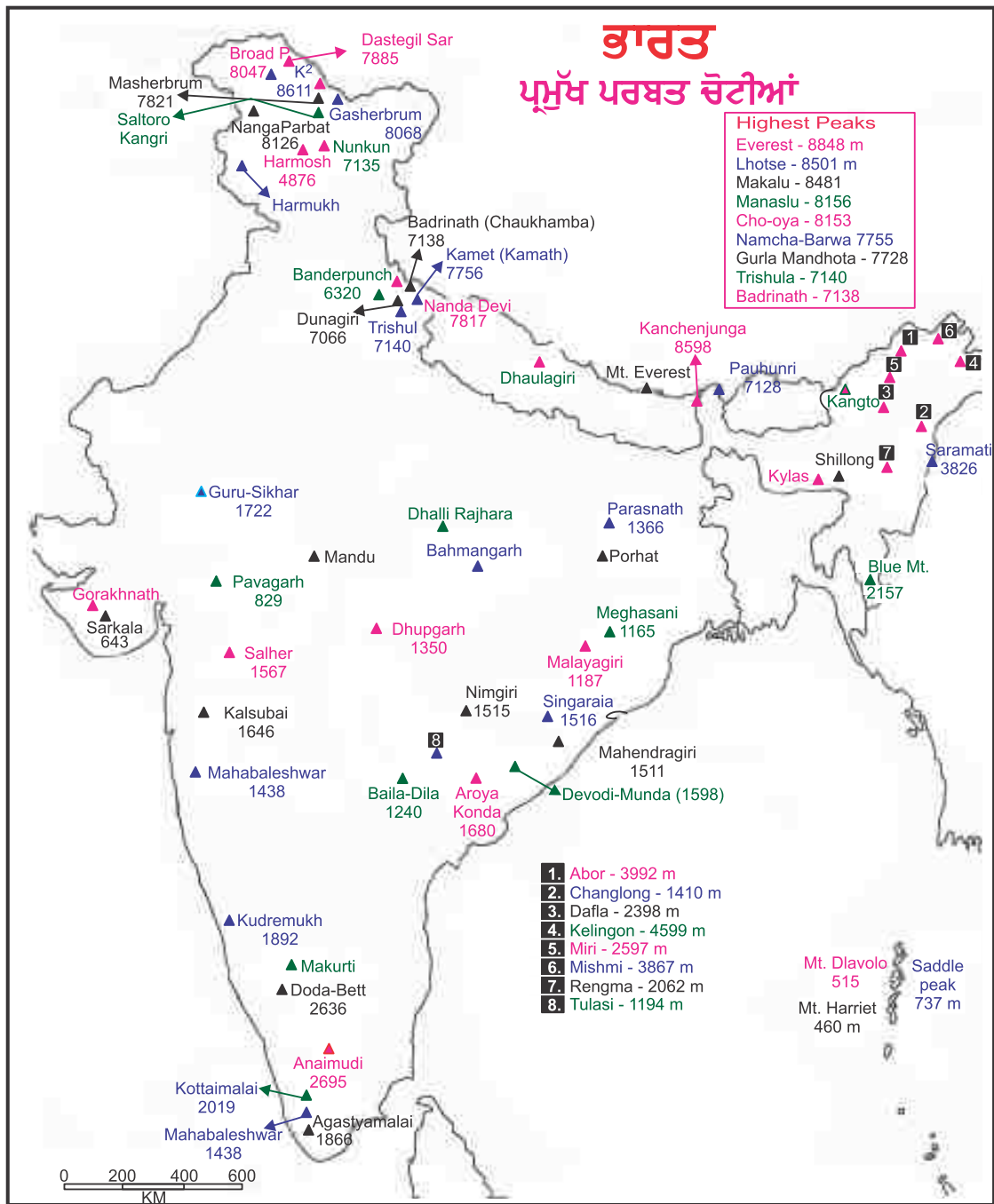

(i) **ਟਰਾਂਸ ਹਿਮਾਲਿਆ (Trans Himalayas) ਤੇ ਲੱਦਾਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀ :** ਉੱਚਤਮ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਾਰ (Trans Himalayas) ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਤਿਬੱਤ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਤੱਕ 1000 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ, ਤੇ ਔਸਤ ਉਚਾਈ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 6000 ਮੀਟਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਸਕਰ, ਲੱਦਾਖ, ਰਕਸ਼ਪੋਸ਼ੀ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੋਟੀਆਂ, K² ਗੋਡਵਿਨ ਆਸਟਿਨ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਨੰਬਰ ਦੀ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਸ਼ੇਰਬਮ-I (8068 ਮੀਟਰ) ਤੇ ਗਸ਼ੇਰਬਮ-II (8035 ਮੀਟਰ) ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

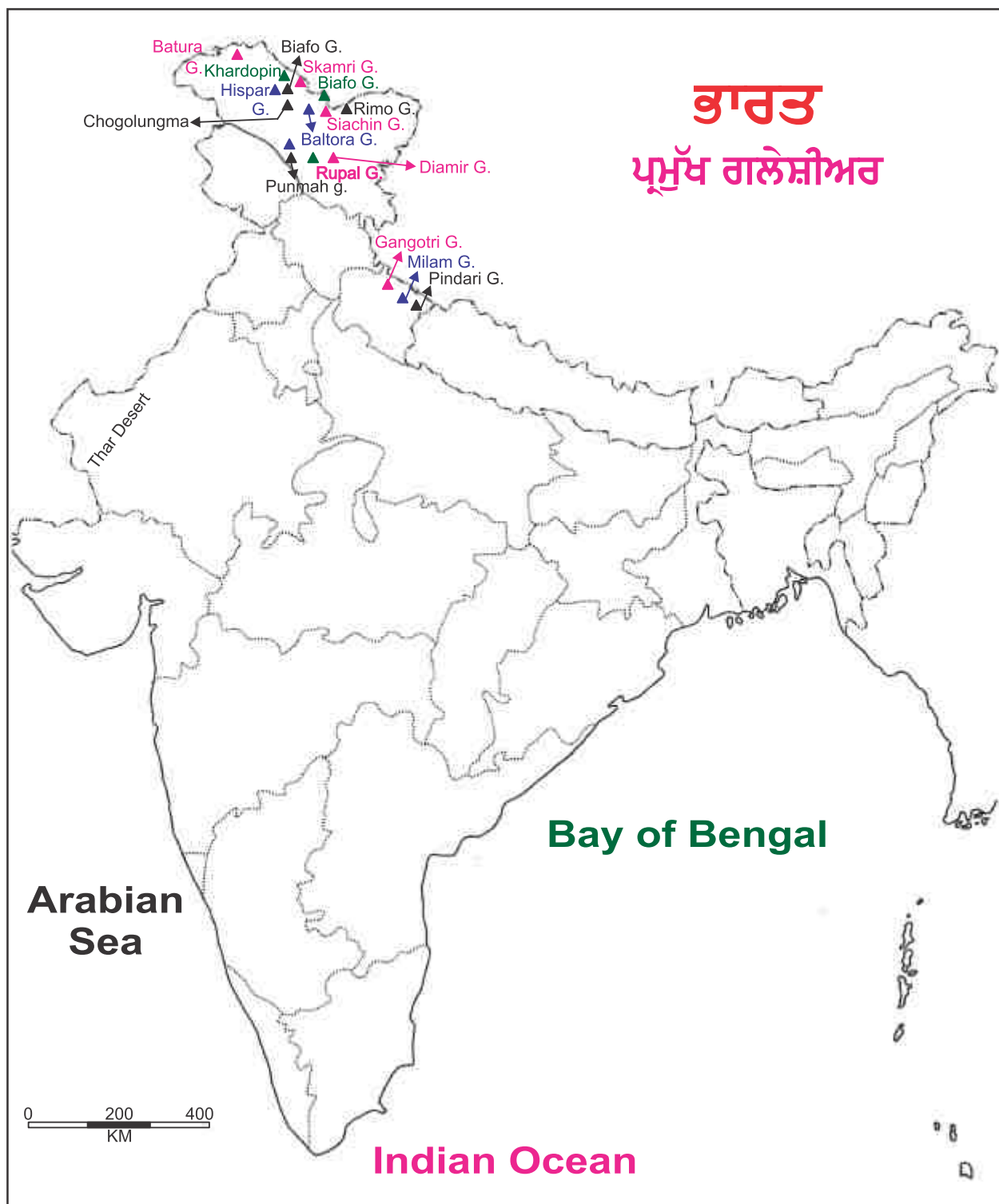

(ii) **ਉੱਚਤਮ ਹਿਮਾਲਿਆ (The Great Himalayas) :** ਇਸ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਜਾਂ ਹਿਮਾਂਦਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 5100 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਲੰਬਾਈ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਨੰਗਾ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਨਾਮਚਾ ਬਰਵਾ ਪਰਬਤ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਰਬਤ ਚੋਟੀ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ (8,848 ਮੀਟਰ) ਇਸੇ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਚੋਟੀ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਮੱਥਾ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਕੋਮੁਲਾਂਗਮਾ (Comolangma) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਕੰਚਨਜੰਗਾ, ਲੋਹਤਸੇ, ਮਕਾਲੂ, ਧੌਲਗਿਰੀ, ਮੰਸਾਲੂ, ਨੰਗਾ ਪਰਬਤ, ਅੰਨਪੂਰਣਾ, ਗੋਸਾਈਨਾਥਨ ਆਦਿ ਹਨ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਰੇ (Passes) ਹਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁਰਜ਼ੀਲ ਤੇ ਜੋਜ਼ੀਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ, ਬੜਾ ਲਾਚਾ ਲਾ ਤੇ ਸ਼ਿਪਕੀ ਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਥੱਗ ਲਾ, ਨਿਤੀ ਪਾਸ, ਤੇ ਲਿਪੂ ਲੇਖ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾ ਲਾਤੇ ਜੀਲਪ ਲਾ ਸਿੱਕਿਮ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਰੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਲਾ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਦਰਾ।

ਨਕਸ਼ਾ : ਹਿਮਾਲਿਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਬਤੀ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ

(iii) **ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਹਿਮਾਲਿਆ (Inner or Lower Himalaya) :** ਉੱਚਤਮ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹਿਮਾਲਿਆ (Lower Himalaya) ਨਾਮ ਦੀ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 5050 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੋਟੀਆਂ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ, ਪੌਲਾਧਾਰ, ਮਸੂਰੀ, ਨਾਗ, ਟਿੱਬਾ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਲੇਖ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਮਸੂਰੀ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਨੈਨੀਤਾਲ, ਚਕਰਾਤਾ, ਕਾਂਗੜਾ, ਕੁੱਲੂ ਘਾਟੀ, ਰਾਨੀਖੇਤ ਆਦਿ ਰਮਣੀਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਸਥਾਨ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦਾ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਨ।

(iv) **ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਲੜੀ (The Shiwalik Range) ਤੇ ਪੂਰਵਾਂਚਲ :** ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਿਮਾਲਿਆ (Outer Himalaya) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 50 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ 15 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜ, ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਫਲਾ, ਅਬੋਰ, ਮਿਸ਼ਮੀ ਮਿਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਵਿੱਚ ਦੁਧਵਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾਂਗ ਤੋਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਅਚਾਨਕ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਵਾਂਚਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਟਕਈ ਬਮ, ਨਾਗਾ, ਪੂਰਬੀ ਮਨੀਪੁਰ, ਪੂਰਬੀ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਬਰੇਲ, ਗਾਰੋ, ਖਾਸੀ, ਜੈਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਅਸਰ (Effects of Himalayas)

1. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਸਾਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਯੱਖ-ਠੰਢੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਨਸੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਵੀ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਪੈਣਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
2. ਹਿਮਾਲਿਆ ਸਾਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰਹੱਦ ਜੋ ਚੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1962 ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।
3. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਿਛਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੰਧ-ਸਤਲੁਜ, ਗੰਗਾ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਬਣੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਵਾ ਅਰਬ ਜਨਸੰਖਿਆ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਜੰਗਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।
5. ਹਿਮਾਲਿਆ ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਪਹਾੜ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਤੋਂ ਸੈਲਾਨੀ ਹਰ ਸਾਲ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਨੈਨੀਤਾਲ, ਮਨਾਲੀ, ਮਸੂਰੀ, ਅਲਮੋੜਾ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹਨ।
6. ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੈਲਾਸ਼, ਅਮਰਨਾਥ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਮਾਤਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ, ਜਵਾਲਾ ਜੀ, ਚਿੰਤਪੂਰਨੀ, ਗੰਗੋਤਰੀ, ਯਮਨੋਤਰੀ, ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਯਾਤਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

2. ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ (The Great Plains of India) : ਸਿੰਧ-ਗੰਗਾ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਲੋਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 150 ਤੋਂ 300 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਿਖੇਪ (Deposition) ਨਾਲ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੂ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਜਲੋਚ ਪੱਖੇ (Alluvial Fans) ਜਲੋਚ ਕੋਨ (Alluvial Cons) ਵੱਲਦਾਰ ਨਦੀਆਂ (Meanders) ਕੁਦਰਤੀ ਬੰਨ (Natural Levees) ਹੜਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Flood Plains) ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਭੂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ (Geomorphology of Plains)

ਗੰਗਾ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹਨ।

1. ਭਾਬਰ (Bhabar) : ਭਾਬਰ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪੈਰਾਂ (Foolhills) ਵਿੱਚ 8-16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜੀ ਪੱਟੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਤਿਸਤਾ (Tista) ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਤੋਂ ਪੁਰਵਾਂਚਲ ਤੱਕ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਤੋਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਹਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਪੱਥਰ, ਕੰਕਰ ਕੋਂਗਲੋਮਿਰੇਟ ਆਦਿ ਇਸ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਕਰ-ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਸੋਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ (Porosity) ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭਰਮਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

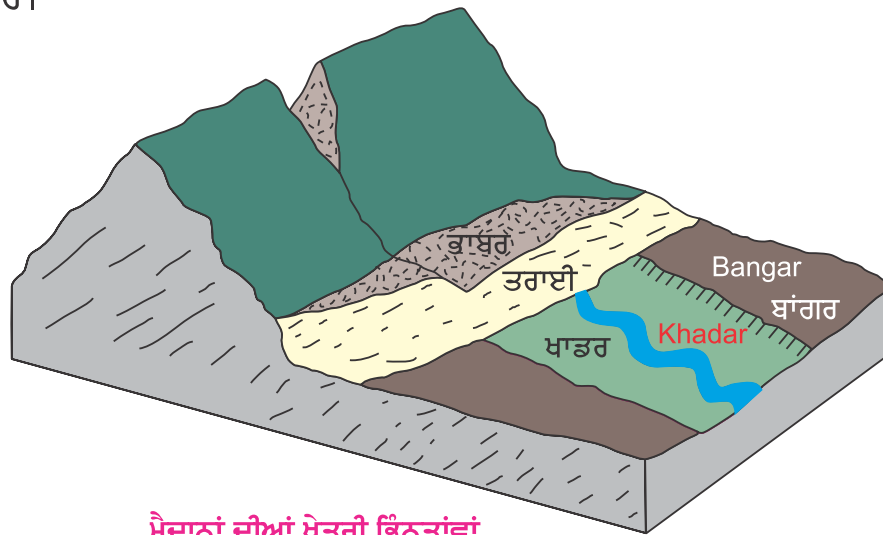
2. ਤਰਾਈ (Terai) : ਭਾਬਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ 15 ਤੋਂ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜੀ ਦਲਦਲੀ ਪੱਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਤਰਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਬਰ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਕਰਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੱਟੀ ਦਲਦਲ, ਹੁੰਮਸ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਰਾਈ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੱਟੀ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਰਾਈ ਇਲਾਕਾ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਵਾਹੀਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਬਾਂਗਰ (Bangar) : ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਉੱਚੇ ਇਲਾਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਬਾਂਗਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਕਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

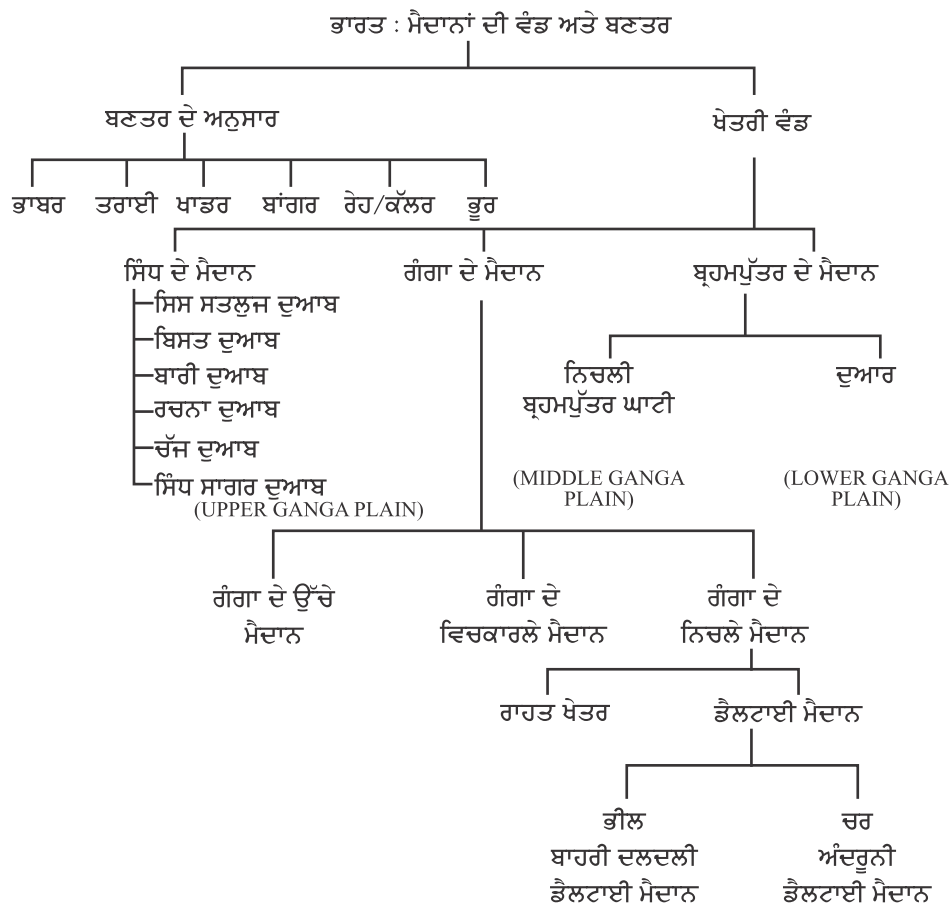
4. ਖਾਡਰ (Khadar) : ਖਾਡਰ ਮਿੱਟੀ ਨਵੀਂ ਜਲੋਡੀ ਮਿੱਟੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਨੀਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਖਾਡਰ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਟ (Bet) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਰੇਹ ਜਾਂ ਕਲੱਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Reh or Kallar) : ਇਹ ਬੰਜਰ ਮੈਦਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਖਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

6. ਭੂਰ (Bhur) : ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੋਆਬ ਦੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਉੱਚੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੌਣਾਂ (Winds) ਦੁਆਰਾ ਉਡਾ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਭਾਰਤ : ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਬਣਤਰ

ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ :- ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(i) ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (ii) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (iii) ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (iv) ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ

(i) ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Plains of Punjab & Haryana) : ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਤੱਕ 640 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਚੌੜਾਈ 300 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 1.75 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਏ ਗਏ ਜਲੋਢ (Alluvium) ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੇ 5 ਦੁਆਬ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਸਤ-ਦੁਆਬ, (ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ), ਬਾਰੀ ਦੋਆਬ (ਬਿਆਸ-ਰਾਵੀ), ਚਨਾਬ ਦੋਆਬ (ਰਾਵੀ-ਚਨਾਬ) ਝਜ ਦੋਆਬ (ਚਨਾਬ ਜਾਂ ਝਨਾਂ-ਜੇਹਲਮ) ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੁਆਬ (ਜਿਹਲਮ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

(ii) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਮਾਰੂਥਲ (The Great India Desert) : ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਮੈਦਾਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਹੀ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਘੱਗਰ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਕਾਰਨ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮਾਰੂ ਭਾਵ ਰੇਤਲੀ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਥਾਰ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਮਾਰੂਥਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ 650 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ 250 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਥਾਰ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਬਾਂਗਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਥਾਰ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬੇ (Sand Dunes) ਅਤੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਝੀਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਂਬਰ, ਚਿਦਵਾਨਾ, ਦੇਗਾਨਾ, ਸਾਰਮੋਲ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਝੀਲਾਂ ਹਨ।

(iii) ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (The Gangatic Plains) : ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ, ਗੰਡਕ, ਯਮੁਨਾ, ਘਾਗਰਾ, ਕੋਸੀ, ਸੋਨ, ਕੇਨ, ਬੇਤਵਾ ਅਤੇ ਚੰਬਲ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 550 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੇ ਚੌੜਾਈ 380 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ 3 ਉੱਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਉ) ਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮੈਦਾਨ (The Upper Ganga Plains) : ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੋਆਬ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਮਗੰਗਾ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਬੇਤਵਾ, ਗੋਮਤੀ ਅਤੇ ਘਾਗਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਬਰ ਅਤੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

(ਅ) ਗੰਗਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੈਦਾਨ (The Middle Ganga Plains) : ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਜਾਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 600 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 330 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਘਾਗਰਾ, ਗੰਡਕ, ਸੋਨ ਅਤੇ ਕੋਸੀ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ।

(ੲ) ਗੰਗਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮੈਦਾਨ (The Lower Ganga Plain) : ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੂਰਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਿਸ਼ਨਗੰਜ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਸਮੇਤ ਪੂਰਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ (ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਛੱਡ ਕੇ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ 580 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਤਿਸਤਾ, ਜਲਢਾਕਾ ਅਤੇ ਤੋਰਸਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਜਲੋਢ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ (2/3) ਹਿੱਸਾ ਸੁੰਦਰਬਨ ਡੈਲਟਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਡੈਲਟਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਬਨ ਡੈਲਟੇ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਥੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੈਨਗਰੂਵ ਦਰਖੱਤ ਸੁੰਦਰੀ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਨਗਰੂਵ ਦਰਖੱਤ ਡੈਲਟੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਜਵਾਰੀ ਜੰਗਲਾਂ (Tidal Forests) ਤੇ ਦਲਦਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(iv) ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (The Brahmaputra Plains) : ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਲ ਤੋਂ 250-550 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਉੱਚੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰਾਂ (The Penninsular Plateaus) : ਭਾਰਤ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂ-ਭਾਗ ਮੱਧ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਠਾਰੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਇੱਕਠਾ ਜਾਂ ਇੱਕ-ਟੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

(i) ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਠਾਰ (The Central Highlands) : ਇਹ ਪਠਾਰੀ ਇਲਾਕਾ ਮਾਰਵਾੜ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਦਰਾੜ ਘਾਟੀ (Rift Valley) ਵਿੱਚ ਚੰਬਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਠਾਰ ਕਾਫੀ ਕੱਟਿਆ ਫੱਟਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਗੜੀਆਂ ਦੁਘੜੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ (Ravines) ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ii) ਮਾਲਵਾ ਦਾ ਪਠਾਰ (The Malwa Plateaus) : ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਰਾਵਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ, ਰਾਜਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਦੇ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਇਹ ਪਠਾਰ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈਆਂ ਨਰਮਦਾ, ਤਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮਾਹੀ ਨਦੀਆਂ ਅਰਬ ਸਾਗਰ (Arabian Sea) ਵਿੱਚ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੰਬਲ, ਬੇਤਵਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ (Bay of Bengal) ਵਿੱਚ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਪਠਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਠਾਰ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀਆਂ (Volcanos) ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ (Black Reger Soil) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਪਾਹ ਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰੀਬਾਗ, ਗਯਾ ਅਤੇ ਰਾਂਚੀ ਦੇ ਪਠਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀਆਂ ਅਰਾਵਲੀ, ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਅਤੇ ਸਤਪੁੜਾ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਾਵਲੀ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਾਲਨਪੁਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 800 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਖਰ (1722 ਮੀਟਰ) ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੌਰਾ (Pass) ਗੋਰਨਘਾਟ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਖਰ ਅਤੇ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜੋਬਤ

(ਗੁਜਰਾਤ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਸਾਰਾਮ (ਬਿਹਾਰ) ਤੱਕ 1200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਤਪੁੜਾ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪਿਪਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਮੈਦਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੱਕ 900 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲੜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਧੂਪਗੜ੍ਹ (1350) ਮੀਟਰ ਹੈ।

(iii) ਦੱਖਣ ਦਾ ਪਠਾਰ (The Deccan Plateau) : ਪੰਜ ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪਠਾਰ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਦੀ ਢਲਾਨ (Slope) ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਵਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਾਵੇਰੀ, ਮਹਾਨਦੀ, ਇੰਦਰਾਵਤੀ, ਤੁੰਗਭਦਰਾ, ਪੇਨਾਰ ਆਦਿ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਮੌਸਮੀ ਨਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭੂਗੋਲਿਕ ਭੂ-ਭਾਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਪਠਾਰ

(ਅ) ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਪਠਾਰ

(ੲ) ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦਾ ਪਠਾਰ

(ਸ) ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ

(ਹ) ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ

(ਕ) ਦੰਡਾਕਾਰਨਿਆਂ

(ਖ) ਦੱਖਣ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਪਠਾਰ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਲਾਵੇ ਦੇ ਠੰਢੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆਂ ਬਸਾਲਟ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਪਠਾਰ ਮਾਲਨਾਦ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਬਾਬਾ ਬੂਢਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਨਗਿਰੀ (1013 ਮੀਟਰ) ਹੈ। ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦਾ ਪਠਾਰ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਾਜ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਵਿੱਚ 1,14,800 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਸਹਯਾਦਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਾਟ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਾਪੀ ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਕੋਨੇ ਕੰਨਿਆਂਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ 1600 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚਾਰ ਦਰੇ ਥਾਲਘਾਟ, ਭੋਰਘਾਟ, ਪਾਲਘਾਟ ਅਤੇ ਸ਼ੇਨਕੋਟਾ ਦਰੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਚੋਟੀਆਂ ਕਾਲਸੁਬਾਈ (1046 ਮੀਟਰ) ਮਹਾਂਬਲੇਸ਼ਵਰ (1438 ਮੀਟਰ) ਸਾਲਹੇਰ (1547 ਮੀਟਰ) ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ (1424 ਮੀਟਰ) ਕੁਦੇਰਮੁੱਖ (1892 ਮੀਟਰ) ਪੁਸ਼ਪਾਗਿਰੀ (1714 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉਪਰ ਦੋਦਾ ਬੈਟਾ (2637 ਮੀਟਰ) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨਦੀ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨੀਲਗਿਰੀ ਤੱਕ ਪੂਰਬੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ, ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੌੜੇ, ਕੱਟੇ ਵੱਢੇ, ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਟੁੱਟਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭੂ ਭਾਗ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰਗਿਰੀ (1501 ਮੀਟਰ) ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ

ਚੋਟੀ ਹੈ। ਮੱਧਵਰਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਪੇਨਾਰ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਲਗਿਰੀ ਤੱਕ ਨਲਾ ਮਲਾਈ, ਪਾਲਕੋਂਡਾ, ਵੇਲੀ ਕੋਡਾਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇਦੀ, ਸ਼ਿਵਰਾਇ, ਕੋਲਮਲਾਇ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਖਣਿਜਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਗਨੀਜ਼, ਲੋਹਾ, ਕੋਲਾ, ਤਾਂਬਾ, ਬਾਕਸਾਈਟ, ਅਬਰਕ, ਸੋਨਾ ਆਦਿ ਦੇ 98 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭੰਡਾਰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਹ, ਰਬੜ, ਗੰਨਾ, ਦਾਲਾਂ, ਕੌਫੀ, ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ, ਮਸਾਲੇ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Coastal Plains)

ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

(i) **ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Western Coastal Plains)** : ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕੱਛ ਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਔਸਤਨ 65 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਮੈਦਾਨ, ਕੋਂਕਣ ਦਾ ਮੈਦਾਨ, ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਦਾ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਕੱਛ ਤੋਂ ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੰਭਾਤ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੱਕ, ਤੱਟਵਰਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਬਰਮਤੀ, ਮਾਹੀ, ਲੂਨੀ ਅਤੇ ਤਾਪੀ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਏ ਗਏ ਜਲੋਢ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ।

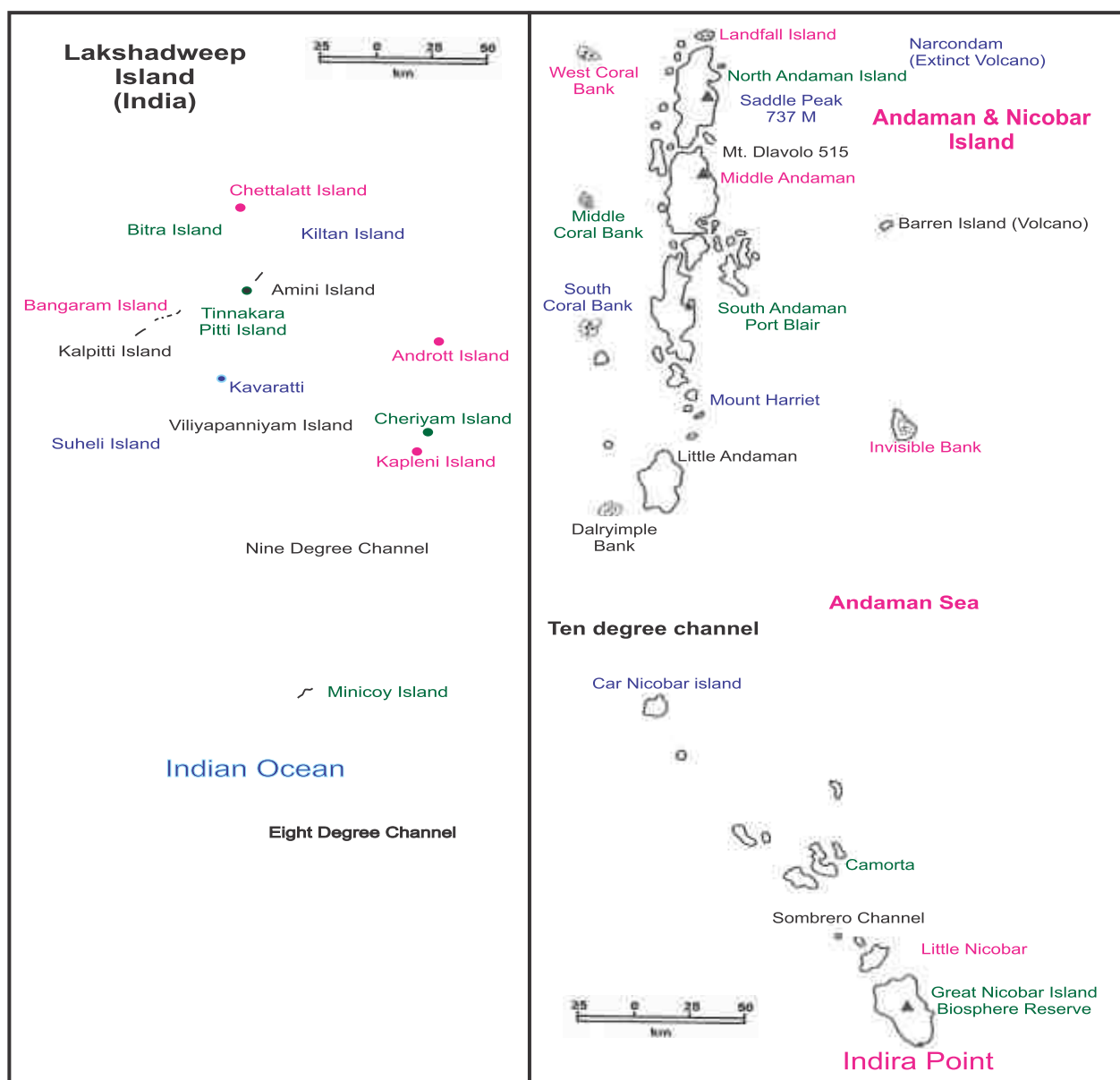
ਕੋਂਕਣ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਦਮਨ ਤੋਂ ਗੋਆ ਤੱਕ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਟਾਅ ਕਰਕੇ ਬਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖਾੜੀਆਂ (Caves) ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਤੰਗ ਖਾੜੀਆਂ (Creeks) ਆਦਿ ਭੂ-ਆਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਬਈ ਇਸੇ ਤੱਟ ਉਪਰ ਅਹਿਮ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਕੋਂਕਣ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕਾਰਾਵਲੀ ਜਾਂ ਕੇਨਾਰਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਲਾਬਾਰ ਦਾ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ ਮੈਂਗਲੋਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ 845 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਝੀਲਾਂ (ਲੈਗੂਨ ਝੀਲਾਂ) ਹਨ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਵੇਂਬਾਨੰਦ (Vembanad) ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਝੀਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਕੇਆਲ' (Keyals) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Eastern Coastal Plains)** : ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਓਡੀਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਮਹਾਂਨਦੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਾਵੇਰੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਓਡੀਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਕਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਇਸ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕੋਰੋਮੰਡਲ (Coromandal Plains) ਤੱਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਲੀਕੱਟ ਝੀਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਝੀਲ ਹੈ। ਓਡੀਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਚਿਲਕਾ ਝੀਲ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਹੈ।

5. ਭਾਰਤੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (Indian Archipelagoes, The Island Groups) : ਭਾਰਤੀ ਦੀਪਾਂ, ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 267 ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਅਤੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਹਨ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਰਾਕਾਨ ਯੋਮਾ (ਮਿਆਂਮਾਰ) ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਨ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿੱਚ 204 ਟਾਪੂ ਹਨ। ਸੈਡਲ ਪਹਾੜ (Saddle Peak) ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ ਇਸਦੀ ਉੱਚਾਈ 737 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੇ 19 ਟਾਪੂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਟ ਨਿਕੋਬਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਟਾਪੂ ਹੈ।

ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਟਾਪੂ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 34 ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਮੀਨ ਦੀਵੀ ਸਮੂਹ ਤੇ ਦੱਖਣ ਮਿਨੀਕੋਇ ਦੀਪ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਿਮਨ ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ

ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅੰਡੇਮਾਨ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ	ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਦੀਪ ਸਮੂਹ
1. ਲੈਂਡਫਾਲ ਦੀਪ 2. ਉੱਤਰੀ ਅੰਡੇਮਾਨ 3. ਸਾਂਊਡ ਦੀਪ 4. ਮੱਧ ਅੰਡੇਮਾਨ 5. ਰਿੱਚੀ ਦੀਪ 6. ਦੱਖਣੀ ਅੰਡੇਮਾਨ 7. ਛੋਟਾ ਅੰਡੇਮਾਨ 8. ਕਾਰ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ 9. ਨੌਨਕੌਵਰੀ ਦੀਪ 10. ਛੋਟਾ ਨਿਕੋਬਾਰ 11. ਗ੍ਰੇਟ ਨਿਕੋਬਾਰ	1. ਮਿਨੀਕੋਇ ਦੀਪ 2. ਕੈਨੋਰ/ਚੇਰਿਯਾਮ ਦੀਪ 3. ਸੁਹੇਲੀ 4. ਕਾਵਾਰੱਤੀ (ਰਾਜਧਾਨੀ) 5. ਅਮੀਨ ਦੀਵੀ 6. ਚੰਟਾਲਾਟ ਦੀਪ 7. ਕਾਦਮੱਠ ਦੀਪ 8. ਅਗਾਤੀ 9. ਕਾਲਾਪੀਤੀ ਦੀਪ 10. ਕਿਲਤਾਨ

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਰਕਬੇ ਦਾ 43% ਮੈਦਾਨ, 29.3% ਪਹਾੜੀ ਤੇ 27.7% ਪਠਾਰੀ ਹਿੱਸੇ ਹਨ।
- ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 12 ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਟੈਬੀਜ਼ ਨਾਮ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਰਬਤ ਚੋਟੀ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੌਡਵਿਨ ਆਸਟਿਨ ਹੈ।
- ਵੱਡੇ (ਉੱਚਤਮ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਰੇ ਤੇ ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਰਮਣੀਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।
- ਭਾਬਰ, ਤਰਾਈ, ਬਾਂਗਰ, ਖਾਡਰ, ਰੇਹ, ਭੂਰ ਸਭ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।
- ਬਿਸਤ ਤੇ ਬਾਰੀ ਦੋਆਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਤੇ ਚੱਜ ਦੋਆਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।
- ਸੁੰਦਰਬਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਣ (ਜੰਗਲ)।
- ਮੱਧ ਭਾਰਤੀ ਪਠਾਰ, ਮਾਲਵਾ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ ਹਨ।
- ਬਾਲ ਘਾਟ, ਭੋਰ ਘਾਟ, ਪਾਲ ਘਾਟ ਤੇ ਸ਼ੇਨਕੋਟਾ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਦਰੇ ਹਨ।
- ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਤੇ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹਨ।
- ਕੱਛ, ਕੋਂਕਣ, ਮਾਲਾਬਾਰ, ਕੋਰੋਮੰਡਲ ਤੇ ਉਤਕਲ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ।
- ਭਾਰਤੀ ਟਾਪੂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 267 ਟਾਪੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ੳ ਨਕਸ਼ਾ ਕਾਰਜ (Map Work)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰੋ :

- (i) ਕਰਾਕੋਰਮ, ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ, ਸਤਪੁੜਾ, ਪਟਕਈ ਬਮ, ਖਾਸੀ ਤੇ ਗਾਰੋ ਪਹਾੜੀਆਂ
- (ii) ਕੰਚਨਜੰਗਾ, ਗੌਡਵਿਨ ਆਸਟਿਨ, ਧੌਲਗਿਰੀ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਅਨਾਈਮੁਦੀ ਚੋਟੀਆਂ
- (iii) ਕੋਈ ਪੰਜ ਦਰੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ

ਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :

1. ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
2. ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਖਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੋਗੇ ?
3. ਭਾਰਤੀ ਉੱਤਰੀ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਬਾਈ-ਚੌੜਾਈ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ?
4. ਭਾਰਤੀ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ :

(i) ਭਾਂਬਰ	(ii) ਬਾਂਗਰ
(iii) ਕੇਆਲ	(iv) ਕੱਲਰ

6. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਝੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ :—

(i) ਸੈਡਲ	(ii) ਸਾਂਬਰ
(iii) ਚਿਲਕਾ	(iv) ਵੈਂਬਾਨੰਦ

7. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਨਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ :—

(i) ਸ਼ਾਰਦਾ	(ii) ਕਾਵੇਰੀ
(iii) ਗੋਮਤੀ	(iv) ਯਮੁਨਾ

8. ਕਿਹੜੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਿਮਾਲਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੈ :—

(i) ਰਕਸ਼ਪੋਸ਼ੀ	(ii) ਡਫਲਾ
(iii) ਜਾਸਕਰ	(iv) ਨੀਲਗਿਰੀ

ੲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ (ਉਤਪਤੀ) 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਖਾਡਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ, ਇਹ ਬੇਟ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ?
3. ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹਨ ?
5. ਭਾਰਤੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ ਤੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
6. ਭਾਬਰ ਤੇ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਸ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
2. ਗੰਗਾ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।

